

ביאורי מקראות בספר שמואל

מאמר ו

השתלשלות דרכו של אברהם אבינו עד לאלקנה ושמואל

(שמואל א א)

וַיְהִי אִישׁ אֶחָד מִן הָרִמָּתִים צֹפִים מֵהָר אֶפְרַיִם וְשֵׁמוּ אֶלְקָנָה
בֶּן יִרְחָם בֶּן אֱלִיהוּא בֶּן תַּחֲזִי בֶן צוּף אֶפְרַתִּי:

מספר בראשית עד ספר שמואל

במאמר הקודם¹ עמדנו על המבט המורכב של התורה על האדם, המכיל שני תיאורים סותרים, הקיימים בו זמנית במתח מתמיד: האדם כשליח וכמתבטל לה', או האדם כשותף לקב"ה במעשה בראשית. הצענו שם את האפשרות לקרוא כך את תיאור שתי הדמויות המרכזיות של תחילת ספר בראשית - נח ואברהם. נח מייצג את המבט הראשוני של תלות מוחלטת של האדם בה', ואברהם מייצג את הצד השני, של עצמאות ועמידה לפני ה'. בסוף המאמר ראינו את דברי חז"ל, המציבים את אלקנה כממשיך דרכו של אברהם אבינו. יש בכך משום נדבך נוסף בציור שאותו מעביר לנו הנביא על אודות הסיפור של שמואל, והדרך אותה הוא יחדש בעם ישראל.

במאמר זה נבקש לסקור בקצרה את האופן שבו רעיון זה ממשיך לאורך התנ"ך עד לספר שמואל, ונחזה, בעקבות כך, במורכבות הדברים ובעומקם. נראה איך לאורך התנ"ך נעה המטוטלת מצד לצד, וכך מתקדם התהליך לאיטו. איך שני הממדים מקיימים ביניהם יחס של מתח והתגוששות, לפעמים באופן גלוי וסוער ולפעמים באופן סמוי ובלתי ניכר כל כך. ההתגוששות התמידית מייצרת שינויים בין הצדדים, וכך מכוון א-ל דעות את התקדמות ההיסטוריה לעבר ההרמוניה, אל הגאולה השלימה. השינויים אפוא אינם מתרחשים דווקא

1. תחת הכותרת "איש אחד ושמו אלקנה: אלקנה כממשיך דרכו של אברהם אבינו".

בקווים ישרים ורציפים, אלא גם בקווים עגולים (כלומר, מהסוג החוזר על עצמו) ואף בקווים בלתי רציפים כלל, ללא סדר והמשכיות הנראית לעין, ושתי הדרכים מתפתלות זו בזו ונוצרים צירופים שונים וחדשים.

ספר בראשית ממבט ראשון: מא-להים לאדם ובחזרה

ספר בראשית, כפי שראינו, פותח בתיאור מבטו של א-להים על הבריאה: "בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ", ורק אחר כך, כמבט שני, הוא נותן את זווית הראיה של הארץ. כאמור לעיל, בחלקו הראשון של הספר מתוארות שתי דמויות מרכזיות, נח המייצג את המבט הראשון, ואברהם המייצג את הצד השני.

אולם לאחר מכן מתהפכת המגמה: השליש האחרון של הספר עוסק במאבק בין יוסף ליהודה על המלכות, שניתן לפרש אותו כמאבק על האדם ועל מקומו בעולם - יוסף כמייצג המבט הא-להי ויהודה כמייצג הצד האנושי (בכל זה הרחבנו בספר 'להתהלך' על חומש בראשית², ונרמז מעט בהמשך). בסופו של דבר, הסיפור מוכרע לטובת יוסף, ובכך הספר מקבל 'מסגרת' של מייצג צד אחד, הצד הא-להי.

ספר בראשית ממבט שני

אמנם, לאמיתו של דבר - עיון בספר בראשית מעלה שהסיפור מורכב מכפי שהוא נראה במבט ראשון: למרות שהספר מסתיים בניצחונו של יוסף על יהודה, במבט מעמיק יותר ניתן להיווכח שיוסף אינו זוכה למלוך על אחיו מלוכה של ממש, אלא כמשנה למלך מצרים. מלכותו אינה שלמה, ואיננה עצמאית, והיא מתאימה לדרכו, בה הוא רואה את עצמו תמיד כשליח וכ'עומד בצל' של ה'. יוסף מייצג אפוא את השלב הראשון בהנהגת עם ישראל, כפי ששאל - שהוא משבט בנימין, שהסתפח באותו הזמן על שבט יוסף - מייצג את תחילת מלכות ישראל; ובדומה ליוסף, אף הנהגת מלכותו של שאול אינה שלמה, כפי שסיפר עליה ספר שמואל, ונרחיב אי"ה במקומו.

התורה אמנם אינה מספרת לנו על ההיפוך בעלילה, כיצד יהודה הוא זה שלוקח מיוסף את המלכות לנצח; אולם ספר בראשית מפזר על כך רמזים לרוב, ובעיקר - הוא מספר לנו על אופיו המלכותי של יהודה, הלוקח אחריות על חיי המשפחה כולה מבלי שנתבקש לכך, ולמרות שמבחינת מיקומו בין האחים הוא אינו אמור למלוך עליהם. לעיל, במאמר ג' עמדנו על הקישור - שכבר נעשה על ידי חז"ל, בין אופיו ה'מתערב' (=לוקח ערבות, אחריות) של יהודה, למעורבותו של דוד, שמכוחה הוא זוכה למלכות. כפי שנרחיב בהמשך לימודנו,

2. במאמר האחרון בספר, "אַלְקִים חֲשֵׁבָה לְטִבָּה".

מידות כמו 'לקיחת אחריות' ו'תעוזה' אינן שייכות רק לאופי או דרך חיים: הם נוגעות בשאלות עמוקות ויסודיות על מקומו של האדם מול הא-ל ותפקידו הנגזר ממקום זה.

חטא העגל וחטא המרגלים כנסיונות מעבר שלא צלחו

תנועה נוספת של המטוטלת מתרחשת בספר שמות ובאופן מפותל ומורכב יותר. עם ישראל היוצא ממצרים, היה מובל ומונהג תחת הנהגתו של משה רבינו, שליחו ה'. כל האירוע של יציאת מצרים היה גילוי שמו של הקב"ה מעל למציאות, ולכן הוא נעשה כולו בידי שמים, בניסים גלויים ושידוד מערכות הטבע, וללא מעורבותם של עם ישראל כלל. הפעולה היחידה שנדרשה מהם, היתה הקרבת קרבן פסח - פעולה שאינה שייכת למישור הארצי כלל וכל כולה מבטאת התחברות לסיפור הא-להי המתרחש עמם. כך אמר להם משה כששיוועו לעזרה על ים סוף: "הֲתִצְבּוּ וְרֹאוּ אֶת יְשׁוּעַת ה' אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה לָכֶם הַיּוֹם..." ה' יִלָּחֶם לָכֶם וְאַתֶּם תִּחְיֶינָה (שמות יד). במובן הזה, יציאת מצרים היא חזרה על תיאור הבריאה הראשון, של פרק א' בבראשית.

לאחר פרק א' מגיע תורו של פרק ב', של המבט השני על האדם, הדורש ממנו להיות פעיל ושותף בהנהגת חייו. ואכן, אחר יציאת מצרים ומתן תורה, הקב"ה קורא למשה רבינו לעלות אליו, ומשאיר את עם ישראל לעצמם. עם ישראל נדרש לגלות בעצמו כוחות של הנהגה עצמית ללא תלות בדמותו של משה רבינו שליחו של ה'. אולם כפי הנראה עם ישראל עדיין לא היה בשל לכך, ונכשל במילוי משימתו. הם ציפו למשה רבינו שירד מן ההר להנהיגם, ומשבושש לבא לא יכלו עוד להישאר ללא מנהיג א-להי. 'קום עשה לנו אלהים אשר יילכו לפנינו'. הם היו נואשים כל כך, עד שהסתפקו בעגל הזהב שילך לפניהם. חטא העגל מלמד אותנו, כי המעבר מדרך הנהגה שמיימית ואלהית, בה האדם מונהג ותלותי, להנהגה ארצית שבה האדם נדרש להנהיג את עצמו ולהשתתף בקביעת גורלו, אינו יכול להיעשות בבת אחת; על האדם לעבור תהליך של גדילה והבשלה כדי להיות ראוי לכך.

ה'תחנה' הבאה בה יתן הקב"ה את האפשרות לאדם להיות שותף עמו, היא בארץ ישראל, שהיא זו שנועדה להגשים את תפקידה של הארץ במלואה - "והארץ נתן לבני אדם". אולם, עם ישראל שחטאו בעגל מתוך חוסר נכונות להנהיג את עצמם, חששו גם מהכניסה לארץ, ולא נותרה להם ברירה אלא להישאר במדבר.

ספר דברים - ספרו של האדם ושל ארץ ישראל

אולם התורה אינה מסיימת כאן, אלא בספר דברים - ספר הפותח ב"אלה הדברים אשר דבר משה", דברי האדם, וכן הוא גם חותם ב"אשר עשה משה לעיני כל ישראל", מעשי האדם. האדם מצא במסגרת של ספר דברים, והדבר בולט על רקע המסגרת של ספר

בראשית העוסקת בא-להים. ספר בראשית אם כן הוא כשמו - מבט ראשוני, וספר דברים הוא המבט הסופי. מבטו מופנה לעבר חיים של ארץ, חיים של נוכחות א-להית בתוך הנהגת הטבע.

חזרה נוספת: ספר יהושע כמקביל לספר בראשית, וספר שופטים כמקביל לספר שמות

אולם, כפי שהסקנו לאחר חטא העגל, המעבר בין התנועות אינו יכול להיעשות בחדות ובבת אחת אלא הוא נעשה בתהליך איטי ומפותל. ספר יהושע מספר כיצד הנחיל הקב"ה את ארץ ישראל ביד בני ישראל בדרך אלוקית, ניסית, למעלה מדרך הטבע. עם ישראל מונהג על ידי יהושע בן נון, שהוא משבט אפרים בן יוסף, אשר כזכור מגלם את המבט הא-להי. ספר יהושע עצמו מרמז על קווי הדמיון: בדומה לספר בראשית, המסתיים במיתת יוסף כשהוא בן מאה ועשר שנים - אף ספר יהושע מסתיים בפטירתו של יהושע בן נון בן מאה ועשר שנים. ובדומה לסיום ספר בראשית העוסק בציווי של יוסף להעלות את עצמותיו - ספר יהושע מסתיים בקיומו של אותו ציווי: "וְאֵת עֲצָמוֹת יוֹסֵף אֲשֶׁר הֶעֱלוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם קָבְרוּ בְּשֶׁכֶם בְּחֶלְקֵת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר קָנָה יַעֲקֹב מֵאֵת בְּנֵי חָמוֹר אֲבִי שָׁכֶם בְּמִאָּה קִשְׁיָטָה וַיְהִי לְבְנֵי יוֹסֵף לְנַחֲלָה"³.

ואם ספר יהושע חוזר על התנועה של ספר בראשית, הרי שספר שופטים בולט בדמיונו לספר שמות. כפי שהתבאר במאמר ג, מותו של יהושע משבט יוסף היה הזדמנות לשבט יהודה לתפוס את מקומו, אך כמו בחטא העגל, ההזדמנות הוחמצה, עם ישראל לא היו מסוגלים להנהיג את עצמם, והיו תלויים בהנהגת שמיימית, ומשזו בוששה לבא - עם ישראל התפזר לשבטיו, ללא הנהגה אחת, ללא לקיחת אחריות ודאגה לזולת, תכונות המתאפשרות רק מתוך תפיסה בוגרת ועצמאית של האדם, הרואה את עצמו כשותף פעיל בחייו ולא סביל ותלותי בהנהגה שמיימית.

כמו חטא העגל לאחר מעמד הר סיני ועליית משה השמימה, כך הוא חטא העבודה זרה המתרחש לכל אורך ספר שופטים, אחרי מות יהושע. בסוף הספר אנו לומדים גם על סיפור פסל מיכה, שיש לו דמיון ושייכות לחטא העגל, וכמו שגם אמרו חז"ל במדרש (תנחומא כי תשא יט, ועיין שם) שמכיכה הוא זה שעשה את העגל. פסל מיכה ופילגש בגבעה, שני הסיפורים המזעזעים הותמים את ספר שופטים 'מתורצים' על ידי הנביא בכך ש"בָּיִמִּים

3. בעיונו בספר יהושע, נאריך אי"ה להראות כיצד דווקא הקב"ה רצה להניע את עם ישראל כבר אז לקראת 'פרק ב' (מימד הקיום המבוטא בפרק ב' של בראשית, שהאדם שותף בבריאה), ואילו יהושע ועם ישראל אינם מעוניינים בכך, והדבר נחשב להם לזכות ולא לחטא.

הָהֵם אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל אִישׁ הִיָּשֵׁר בְּעֵינָיו יַעֲשֶׂה" (שופטים יז, ו; יח, א). מצבו של עם ישראל מידרדר עקב חוסר הנהגה, הנובע מכך שהוא אינו מסוגל למלא את תפקידו ולהנהיג את עצמו.

ספר שמואל כחזרה נוספת ומשמעותית לדרכם של אברהם ושל יהודה

ספרי בראשית ושמות, יהושע ושופטים - מספרים על שני ממדי הקיום של האדם ועל המתח והמאבק ביניהם. המתח מתחיל בדמויותיהם של נח ואברהם, ומשם מתפתח למאבק של ממש בין יוסף ליהודה, ולאחר מכן ישנו מתח המלווה את חטא העגל ואת ספר שופטים. כל מאבק כזה, כל התפתלות כזאת, הוא שלב בדרך לחיבור ולאיחוד, שיופיע בשלמות בגאולה השלמה. (או: כשהוא יופיע, אז תהיה הגאולה השלמה). ספרנו, ספר שמואל, אמור להיות מקבילו של ספר דברים, והוא מביא שלב חדש בגלגולו של הרעיון. בתחילת הספר ניצב מאבק, גלוי במיעוטו אך ברובו סמוי, בין אלקנה, חנה ושמואל - לבין עלי ובניו - ואנו נעמוד עליו בע"ה בקרוב בהרחבה. לאחר מכן יחזור המאבק וילבש צורה בין שאול לדוד, שכפי שאמרנו, מהווה גרסה חדשה במאבק בין יוסף ליהודה.

אם תחילת הספר מרמזת על חזרה לדרכו של אברהם אבינו, על ידי אלקנה אבי שמואל, הרי שבמהלך הספר ניווכח לראות כיצד הרעיון חוזר על ידי שמואל לדרכו של יהודה, הבאה לידי ביטוי אצל דוד. ספרנו גם יסתיים בניצחונו של יהודה, של מלכות בית דוד; ניצחון, שאף שאינו שלם, כפי שירמוז לנו הנביא עצמו, וניווכח בו בספר מלכים - הרי שהוא מתווה את הדרך לחיבור השלם שיהיה בגאולה השלמה, במלך המשיח שיעמוד מזרע דוד.

נערך על ידי הרב יצחק רצקך
להצטרפות לרשימת התפוצה של שיעורי הרב אורי הולצמן
ניתן לשלוח דוא"ל לכתובת:
shiuriholzman+subscribe@googlegroups.com
להערות: shiurimholzman@gmail.com
עיצוב ועימוד: ארי יארמיש 0548400711